

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING BADIY MATNNI ANGLASH VA MUSTAQIL MUTOLAA QILISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

M.I.Sirojova¹

Mas'ul muallif: Sirojova Marjonaxon Iso qizi, Osiyo xalqaro universiteti "Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim" kafedrası o'qituvchisi.

Accepted: 08 Sentabr 2026

Published: 08 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Sirojova, M. I. BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING BADIY MATNNI ANGLASH VA MUSTAQIL MUTOLAA QILISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI / M. I. Sirojova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 1. — B. 40–43.

1. Osiyo xalqaro universiteti "Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinif o'quvchilarining badiiy matnni anglash va mustaqil mutolaa qilish ko'nikmalarini rivojlantirishning metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda badiiy matnni mazmunli o'qish, qahramonlar faoliyatini tahlil qilish, matndan dalil topish, mustaqil fikr bildirish hamda o'qilgan asarga shaxsiy munosabatini shakllantirishning o'quvchilarning o'qish savodxonligi va kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishdagi ahamiyati asoslangan. Shuningdek, badiiy matn bilan ishlash jarayonida zamonaviy pedagogik, kognitiv va metakognitiv yondashuvlardan foydalanish hamda mustaqil mutolaani samarali tashkil etish usullari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: badiiy matn, boshlang'ich ta'lim, mustaqil mutolaa, matnni anglash, o'qish savodxonligi, kitobxonlik kompetensiyasi, tahliliy fikrlash, mustaqil fikrlash, kognitiv yondashuv, metakognitiv yondashuv, o'qish strategiyalari, ijodiy fikrlash.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ПОНИМАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА И САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ЧТЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. В данной статье освещаются методические основы развития у учащихся начальных классов навыков понимания художественного текста и самостоятельного чтения. В исследовании обосновывается значение осмысленного чтения художественного текста, анализа деятельности персонажей, выявления доказательств в тексте, выражения самостоятельного мнения и формирования личностного отношения к прочитанному произведению в развитии читательской грамотности и культуры чтения учащихся. Кроме того, анализируются возможности использования современных педагогических, когнитивных и метакогнитивных подходов в процессе работы с художественным текстом, а также эффективные методы организации самостоятельного чтения.

Ключевые слова: художественный текст, начальное образование, самостоятельное чтение, понимание текста, читательская грамотность, читательская компетентность, аналитическое мышление, самостоятельное мышление, когнитивный подход, метакогнитивный подход, стратегии чтения, творческое мышление.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING PRIMARY SCHOOL STUDENTS' SKILLS IN UNDERSTANDING LITERARY TEXTS AND INDEPENDENT READING

Abstract. This article examines the methodological foundations for developing primary school students' skills in understanding literary texts and engaging in independent reading. The study substantiates the importance of meaningful reading of literary texts, analyzing characters' actions, identifying textual evidence, expressing independent opinions, and developing a personal response to the read work in enhancing students' reading literacy and reading culture. The article also analyzes the possibilities of applying modern pedagogical, cognitive, and metacognitive approaches in working with literary texts, as well as effective methods for organizing independent reading.

Keywords: literary text, primary education, independent reading, text comprehension, reading literacy, reading competence, analytical thinking, independent thinking, cognitive approach, metacognitive approach, reading strategies, creative thinking.

Kirish. Boshlang'ich ta'limda badiiy matnni anglash va mustaqil mutolaa qilish ko'nikmalarini rivojlantirish o'quvchining faqat o'qish texnikasini egallashi bilan chegaralanmaydi. Mazkur jarayon matndagi axborotni qabul qilish, uning mazmuniy qismlari o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash, obrazlar xatti-harakatini izohlash, sabab-oqibat munosabatlarini anglash, muallif ifodalagan g'oyani aniqlash va o'qilgan mazmunni shaxsiy tajriba bilan bog'lash kabi murakkab aqliy faoliyatlarni qamrab oladi. Shu sababli boshlang'ich sinflarda badiiy matn bilan ishlashni tashkil etishda o'qishning texnik tomonlari bilan bir qatorda, matnni anglashning kognitiv va metakognitiv mexanizmlarini shakllantirishga ham e'tibor qaratish zarur.

Xalqaro ilmiy-metodik adabiyotlarda ham o'qish savodxonligi aynan shu keng ma'noda talqin qilinadi. OECDning PISA o'qish savodxonligi konsepsiyasida o'quvchi

matnni shunchaki o'qib beruvchi emas, balki undan ma'no hosil qiluvchi, axborotni topuvchi, matn qismlarini birlashtirib talqin qiluvchi, matn mazmuni va shakliga nisbatan baholovchi hamda o'z tajribasi bilan bog'lovchi faol kitobxon sifatida qaraladi. PISA 2018 doirasida o'qish savodxonligi "matnni tushunish, undan foydalanish, baholash, mulohaza yuritish va matn bilan faol shug'ullanish" jarayonlarini qamrab olishi belgilangan. Mazkur nazariy qarashni boshlang'ich ta'limdagi badiiy matn mutolaasiga tatbiq etadigan bo'lsak, o'quvchining matn bilan ishlashi bir necha bosqichda tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Birinchi bosqichda o'quvchi matn haqida dastlabki taxminlarni ilgari suradi; ikkinchi bosqichda matn mazmunini anglaydi va muhim axborotni ajratadi; uchinchi bosqichda qahramonlar, voqealar va g'oyaviy mazmun o'rtasidagi aloqalarni tahlil qiladi; yakuniy bosqichda esa o'qilgan asarga nisbatan mustaqil munosabatini shakllantiradi. Bunday ketma-ketlik o'quvchini "savolga javob beruvchi" darajasidan "matn asosida fikr yurituvchi" darajasiga olib chiqadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining badiiy matnni anglash jarayonini izohlashda L.S. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasi muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Vygotskiy ta'lim jarayonida o'quvchi mustaqil bajara oladigan faoliyat bilan kattalar yoki malakaliroq tengdosh yordamida bajara oladigan faoliyat o'rtasidagi farqni "yaqin rivojlanish zonasi" orqali izohlaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra, o'qituvchining yo'naltiruvchi savollari, namunaviy fikrlashi va bosqichma-bosqich ko'magi o'quvchining dastlab tashqi yordam bilan bajargan aqliy faoliyatlarini keyinchalik mustaqil bajarishiga zamin yaratadi. Shu jihatdan badiiy matnni izohli o'qishdan mustaqil mutolaaga o'tish jarayoni ham pedagogik qo'llab-quvvatlashning izchil kamayib borishi asosida tashkil etilishi mumkin. Badiiy matnni anglashda o'quvchining oldingi bilim va tajribasining ahamiyati ham alohida e'tiborga loyiq.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida badiiy matnni anglash va mustaqil mutolaa ko'nikmalarini rivojlantirishning metodik modeli

		Baholanadigan ko'rsatkichlar	Qo'llaniladigan metodik vositalar	Kutiladigan natija
1	Matnni anglash	Matn mazmunini tushunish, asosiy fikrni aniqlash, muhim axborotni ajratish	Izohli o'qish, savol-javob, qayta hikoyalash	O'quvchi matn mazmunini ongli va izchil bayon qiladi
2	Tahliliy fikrlash	Voqealar sababini aniqlash, qahramonlar xatti-harakatini izohlash, sabab-oqibat aloqalarini topish	Muammoli savollar, taqqoslash, "Nima uchun?", "Qanday qilib?" savollari	O'quvchi matn asosida mustaqil tahliliy xulosa chiqaradi
3	Dalillash	O'z fikrini matndagi ma'lumotlar bilan asoslash, tegishli dalilni topish	"Matndan dalil top", "Fikringni asosla", matn bilan qayta ishlash	O'quvchi o'z fikrini matn mazmuniga tayangan holda asoslay oladi
4	Mustaqil mutolaa	Kitob yoki asarni mustaqil tanlash, o'qish maqsadini belgilash, o'qilgan asar mazmunini ifodalash	Mutolaa kundaligi, mustaqil o'qish topshiriqlari, kitobxonlik daqiqalari	O'quvchida mustaqil kitob o'qishga ehtiyoj va mas'uliyat shakllanadi
5	Metakognitiv faoliyat	O'zining tushunish jarayonini nazorat qilish, tushunilmagan jihatlarni aniqlash, o'z faoliyatini baholash	"Men nimani tushundim?", "Nima menga qiyin bo'ldi?", refleksiya	O'quvchi o'z o'qish faoliyatini nazorat va tahlil qila boshlaydi
6	Kommunikativ faollik	O'qilgan asar yuzasidan fikr almashish, savol berish, munozarada qatnashish	Kitobxonlar davrasi, juftlik va guruhli ish, dialogik o'qish	O'quvchining nutqiy faolligi va fikrini erkin ifodalash qobiliyati ortadi

Zamonaviy o'qish nazariyalarida matn mazmuni o'quvchi tomonidan tayyor holda qabul qilinadigan axborot sifatida emas, balki matn va kitobxonning mavjud bilimlari o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan ma'no sifatida qaraladi. OECDning o'qish savodxonligi modelida ham malakali kitobxon matndagi axborotni oldingi bilimlari bilan bog'lab, yaxlit mazmuniy tasavvur hosil qilishi ta'kidlanadi.

Shu nuqtayi nazardan boshlang'ich sinf darslarida "Matn sizga nimani eslatdi?", "Qahramonning bu harakatiga nima sabab bo'ldi?", "Agar siz uning o'rnida bo'lganingizda qanday yo'l tutardingiz?" kabi savollardan foydalanish o'quvchini matnning yuzaki mazmunidan chuqurroq ma'no qatlamlariga olib kiradi. Ayniqsa, "Nima uchun?", "Qanday qilib?", "Buni matndagi qaysi fikr bilan asoslash mumkin?" kabi savollar oddiy qayta hikoyalashdan farqli ravishda sababiy, daliliy va inferensial fikrlashni faollashtiradi.

Badiiy matnni anglashni samarali tashkil etish uchun o'qish jarayonini "o'qishdan oldin – o'qish jarayonida – o'qishdan keyin" bosqichlariga ajratish metodik jihatdan samarali hisoblanadi. O'qishdan oldingi bosqichda o'quvchining mavjud bilimlari faollashtiriladi, sarlavha, rasm yoki kalit so'zlar asosida taxminlar ilgari suriladi. O'qish jarayonida o'quvchi voqealar rivojini kuzatadi, tushunmagan qismlarini aniqlaydi, savollar beradi va o'z taxminlarini matn bilan tekshiradi. O'qishdan keyingi bosqichda esa asosiy g'oya aniqlanadi, qahramonlarga baho beriladi, matn dalillari asosida xulosalar chiqariladi va o'qilgan asarning shaxsiy hayot bilan aloqasi muhokama qilinadi.

AQSh Ta'lim fanlari instituti (IES) tomonidan tavsiya etilgan o'qib tushunishni rivojlantirish materiallarida ham

strategiyalarni bevosita o'rgatish, o'qituvchining dastlab strategiyani modellashtirishi, keyinchalik o'quvchilarning ushbu strategiyalarni mustaqil qo'llashiga o'tishi tavsiya etiladi. Xususan, "reciprocal teaching" - o'zaro o'qitish yondashuvida bashorat qilish, savol berish, aniqlashtirish va umumlashtirish kabi strategiyalar o'quvchilar bilan dialog asosida qo'llanadi.

Mazkur usulni boshlang'ich sinf badiiy matnlariga moslashtirganda o'qituvchi quyidagi metodik ketma-ketlikdan foydalanishi mumkin: avval sarlavha va illustratsiya asosida voqealar rivojini taxmin qilish; matnning muayyan qismini o'qigandan so'ng savol tuzish; tushunarsiz so'z yoki voqeani aniqlashtirish; yakunda o'qilgan qismni bir necha gap bilan umumlashtirish. Bunda o'qituvchi dastlab barcha amallarni o'zi namoyish etadi, keyinchalik ularni o'quvchilar guruhlarida bajaradi va nihoyat mustaqil ravishda qo'llash darajasiga olib chiqiladi. National Reading Panel tomonidan o'tkazilgan ilmiy tahlilda ham matnni tushunishni rivojlantirishga xizmat qiluvchi strategiyalar qatorida tushunishni nazorat qilish, hamkorlikda o'qish, grafik va semantik organizatorlardan foydalanish, savol-javob, savol yaratish, hikoya tuzilmasini anglash va umumlashtirish kabi yondashuvlar ajratib ko'rsatilgan. Panel ko'p strategiyali yondashuvlardan foydalanishning ilmiy asoslari mavjudligini qayd etgan.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda yangi avlod boshlang'ich sinf darsliklarida ham o'quvchini matn bilan faol ishlashga yo'naltiruvchi topshiriqlar tizimi tobora kuchayib bormoqda. Jumladan, 2023-yilda "Novda Edutainment" nashriyotida U.B. Aydarova va N.K. Azizova muallifligida nashr etilgan 1-sinf "O'qish savodxonligi" darsligining I qismida "savollarga javob bering", "juft bo'lib ishleng", "diqqat bilan o'qing", "izohli lug'at" va "topshiriqni bajaring" kabi faoliyat turlarini ko'rsatuvchi shartli belgilar qo'llangan. Bu holat darslikning faqat matnni o'qitishga emas, balki matn asosida turli bilish faoliyatlarini tashkil etishga yo'naltirilganini ko'rsatadi.

Masalan, darslikdagi "O'qishni bilsang, o'zing..." yo'nalishidagi dastlabki materiallardan foydalanishda o'qituvchi o'quvchiga matnni shunchaki ovoz chiqarib o'qitish bilan cheklanmasdan, sarlavha va tasvir asosida taxmin qilish, o'qilgan mazmunni qayta ifodalash, matndagi asosiy fikrni aniqlash va o'z munosabatini bildirishga yo'naltirishi mumkin. Bunday topshiriqlar 1-sinf o'quvchisining yosh imkoniyatlariga mos ravishda sodda savollardan boshlanib, bosqichma-bosqich mustaqil fikrlashga olib borilishi kerak.

3-sinf "O'qish savodxonligi" darsliklarida ham matn bilan ishlash faoliyatini tashkil etishga qaratilgan "savollarga javob bering", "guruh bo'lib ishleng", "diqqat bilan o'qing", "izohli lug'at", "loyiha ishlari" va boshqa faoliyat belgilari mavjud. 2023-yilda U.B. Aydarova va N.K. Azizova tomonidan tayyorlangan III qism darsligining bibliografik ma'lumotlari ham ushbu darslikning 80 betdan iboratligini va "Novda Edutainment" tomonidan nashr etilganini ko'rsatadi. Mazkur topshiriqlarni metodik jihatdan uch darajaga ajratish mumkin. Birinchi daraja - reproduktiv anglash, bunda o'quvchi matnda bevosita berilgan ma'lumotni topadi va qayta aytadi. Ikkinchi daraja - interpretativ anglash, bunda o'quvchi voqealar sababini izohlaydi, qahramon xatti-harakatini baholaydi va matnning turli qismlari o'rtasidagi aloqani aniqlaydi. Uchinchi daraja - refleksiv-baholovchi anglash, bunda o'quvchi matndagi g'oya yoki qahramon xatti-harakatini o'z tajribasi bilan taqqoslaydi, muallif pozitsiyasiga munosabat bildiradi va mustaqil xulosa chiqaradi. Ushbu uch darajali tizim o'quvchining oddiy axborotni qayta tiklashdan mustaqil fikr va bahoga o'tishini ta'minlaydi. Mustaqil mutolaa badiiy matnni o'qitishning yakuniy emas, balki o'quvchi shaxsida doimiy kitobxonlik ehtiyojini shakllantiruvchi davomiy jarayon sifatida qaralishi lozim. Uning samaradorligi o'quvchiga "kitob o'qi" degan umumiy topshiriq berish bilan emas, balki tanlash, maqsad qo'yish, o'qish jarayonini nazorat qilish, mazmunni qayta ishlash va natijani baholash imkoniyatini berish bilan belgilanadi.

Metodologiya. Mustaqil mutolaani rivojlantirishda o'quvchining tanlov huquqi muhim ahamiyatga ega. Masalan, o'qituvchi bir mavzu doirasida 3-4 ta badiiy asar yoki hikoyani tavsiya etib, o'quvchiga ulardan birini tanlash imkonini berishi mumkin. Keyinchalik o'quvchi "Men nima uchun ushbu asarni tanladim?", "Asarning asosiy qahramoni kim?", "Menga qaysi voqea kuchli ta'sir qildi?", "Qahramonning qaysi harakatiga qo'shilaman yoki qo'shilmayman?" kabi savollar asosida o'z mutolaa kundaligini yuritadi. Bunday faoliyat o'qishni tashqi majburiyatdan ichki ehtiyojga aylantirishga yordam beradi. Mustaqil mutolaaning yana bir muhim mexanizmi - metakognitiv nazoratdir. O'quvchi o'qiyotgan paytida "Men bu qismni tushundimmi?", "Qaysi so'z yoki voqea menga tushunarsiz bo'ldi?", "Men oldindan qilgan taxminim to'g'rimi?", "Matndan fikrimni tasdiqlaydigan dalil topa olamanmi?" kabi savollarni o'ziga bera olishi kerak. Bunda o'qituvchi metakognitiv savollarni dastlab bevosita beradi, keyinchalik esa o'quvchi ularni o'z-o'ziga berishga o'rgatiladi. Mazkur yondashuv xorijiy tadqiqotlarda ham o'zining ilmiy asosiga ega. IES materiallarida o'qib tushunishni rivojlantirish strategiyalarini o'quvchiga ochiq va bevosita o'rgatish, o'qituvchining namunaviy faoliyati orqali strategiyani ko'rsatish hamda bosqichma-bosqich o'quvchi mas'uliyatini oshirish tavsiya etiladi. Xorijiy tajribada o'qish savodxonligini rivojlantirishning muhim jihatlaridan biri - o'quvchini matn mazmunini qayta aytishga emas, balki matndan ma'no hosil qilishga o'rgatishdir. OECDning PISA modelida o'qish jarayoni axborotni topish, matnni tushunish va integratsiyalash, shuningdek, matnni baholash va unga nisbatan refleksiya qilish kabi jarayonlar orqali tavsiflanadi. AQShdagi boshlang'ich ta'lim amaliyotida qo'llanadigan "reciprocal teaching" yondashuvi ham shu nuqtayi nazardan e'tiborga loyiq. Ushbu usulda o'qituvchi dastlab matn bilan ishlash strategiyalarini namoyish qiladi, keyinchalik o'quvchilar guruhda navbatma-navbat savol berish, mazmunni umumlashtirish, tushunarsiz joylarni aniqlashtirish va keyingi voqealarni bashorat qilish faoliyatlarini bajaradilar. Vaqt o'tishi bilan boshqaruv o'qituvchidan o'quvchiga o'tadi.

Natija. Boshlang'ich sinflarda ushbu modelni "Kitobxonlar davrasi" shaklida tashkil etish mumkin. Masalan, bir guruh o'quvchisi "Savol beruvchi", ikkinchisi "Dalil izlovchi", uchinchisi "Mazmunni umumlashtiruvchi", to'rtinchisi esa "Bashorat qiluvchi" vazifasini bajaradi. Keyingi mashg'ulotda rollar almashtiriladi. Natijada har bir o'quvchi badiiy matn bilan ishlashning turli aqliy operatsiyalarini bajarib ko'radi. Bunday yondashuvning yana bir afzalligi shundaki, u mustaqil

mutolaani ijtimoiy muloqot bilan bog'laydi. O'quvchi o'qigan asarini boshqalarga tushuntirishga harakat qilganida, o'z fikrining dalillarini izlaydi, matnni qayta ko'rib chiqadi va mazmunni yanada chuqurroq anglaydi. Shu sababli mustaqil mutolaa "yolg'iz o'qish" emas, balki o'qilgan matn asosida fikr almashish, bahslashish va xulosa chiqarish imkonini beruvchi faol kitobxonlik jarayoni sifatida tashkil etilishi lozim.

Demak, boshlang'ich sinflarda badiiy matnni anglash va mustaqil mutolaa qilishni rivojlantirishning samaradorligi alohida bir metoddan foydalanishga emas, balki o'zaro bog'langan metodik vositalar tizimiga bog'liq. Bunda badiiy matn o'quvchi uchun tayyor bilim manbai emas, balki savol tug'diruvchi, fikrlashga undovchi va shaxsiy tajribani boyituvchi pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Darslikdagi savol-topshiriqlarni oddiy reproduktiv faoliyatdan interpretativ va refleksiv faoliyatga izchil olib chiqish esa o'quvchining faol kitobxon sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Shunday qilib, boshlang'ich ta'limda badiiy matnni anglash va mustaqil mutolaa qilishni bir-biridan ajratilgan ikki jarayon sifatida emas, balki yagona kitobxonlik kompetensiyasining o'zaro bog'liq komponentlari sifatida tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Matnni chuqur anglagan o'quvchi mustaqil mutolaa uchun zarur strategiyalarga ega bo'ladi, mustaqil mutolaa tajribasining ortishi esa o'z navbatida uning lug'at boyligi, matnni anglash doirasi, tafakkuri va badiiy-estetik qarashlarini kengaytiradi. Shu jihatdan taklif etilayotgan metodik model boshlang'ich sinf o'quvchilarida nafaqat o'qish savodxonligini, balki mustaqil fikrlash, dalillash, baholash va kitobxonlik madaniyatini kompleks rivojlantirishga yo'naltirilgan tizim sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 30-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim sifati va samaradorligini yanada oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-152-son Farmoni.
- [2] O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi. - Toshkent.
- [3] Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
- [4] Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. - Toshkent: Sano-standart, 2017.
- [5] Omonov H.T., Xo'jayev N.X., Madyarova S.A., Eshchonov E.U. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - Toshkent: Iqtisod-moliya, 2009.
- [6] Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Qarshi: Nasaf, 2000.
- [7] Hasanboyeva O., Tadjieva M., Toshpo'latova Sh. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. - Toshkent.
- [8] Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. - Toshkent.
- [9] Tolipova J.O. Pedagogik texnologiyalar. - Toshkent.